

Krátká retrospektiva k německému pravopisu

Marie Vachková (Praha)

GERMAN ORTHOGRAPHY BRIEFLY REVISITED

The article recalls the memorable events of 2017 relating to the history of German orthography. It focuses on the last (4th) edition of *Deutsche Orthographie* by Dieter Nerius (Ed.) published in 2007. From a non-German Germanist's point of view, there are some key points which make this standard work an indispensable resource for university-level German Studies.

KEYWORDS

German orthography, Dieter Nerius, reform, word-formation, lexicography

KLÍČOVÁ SLOVA

německý pravopis, Dieter Nerius, reforma, slovotvorba, lexikografie

Výmluvný otazník v názvu příspěvku od Aleny Šimečkové *Závěrem (?) k „reformě“ německého pravopisu* (Šimečková, 1997), kterého si povšimli čtenáři právě před 20 lety, potvrdil očekávání těch, kdo sledovali dlouhodobé paralelní snahy o novou pravopisnou kodifikaci od sedmdesátých let¹ za dob existence obou německých států, NDR a SRN, a taktéž debaty, které pokračovaly po návrhu změn v roce 1996, jejíž vícekrát upravovaná verze pak vstoupila v platnost až o deset let později. Od živých diskusí², do nichž byla zapojena od listopadových vídeňských jednání v roce 1994³ nejen odborná veřejnost z vysokých škol, akademií, ministerských úředníků, ale i řada spisovatelů a publicistů, uběhlo vloni právě 20 let a o bádání v pravopise, jeho historii i teoretických principech vyšlo za tuto dobu mnoho nových prací.⁴

- 1 V roce 1977 byla na Institutu pro německý jazyk zřízena speciální komise pro pravopisné otázky, která spolupracovala s experty z Rakouska, Švýcarska a NDR. Tak vznikla mezinárodní pracovní skupina pro pravopisnou reformu, jež zveřejnila v roce 1989 proběhnuvší diskuse a předložila návrh na změnu pravopisné normy. Podrobnější historický přehled do roku 1998 od Ilpo Tapani Piirainen v časopise *Orbis linguarum* najdeme na https://archive.is/o/BaL9T/wayback.archive.org/web/20110723233241/http://www.orbis-linguarum.net/1999/12_99/piiraine.pdf. [1. 9. 2017].
- 2 Veřejné diskuse a jejich většinou velmi napjatou atmosféru je možno připomenout např. textem *Im Land der Wörtermörder* na adrese <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-41179092.html> [1. 9. 2017]. Článek doporučuji i kvůli fotografiím odborníků, jejichž jména patřila k těm nejvíce medializovaným (Gerhard Augst, Dieter Nerius, Theodor Ickler a další).
- 3 Politického jednání se zúčastnily delegace z Belgie, Dánska, Itálie, Lichtenštejnska, Lucemburska, Německa, Rakouska.
- 4 Kromě prací synchronních vyšly i četné práce diachronní, viz např. Bergmann — Götz (2007); Moulin (2008).

OPEN ACCESS

K tématu pravopisu se vracím v této rubrice nejen kvůli aktuálním zásahům do německé pravopisné normy (viz i příspěvek o novém německém grafému resp. problému přepisu tzv. „ostrého s“ do češtiny), ale i proto, že lingvistickému dorostu je občas třeba připomenout i bohatý kontext kooperace mezi německými i českými vědci daný identickými teoretickými východisky, na nichž stojí standardní díla, jejichž přepracované reedice na stránkách našich hlavních lingvistických časopisů bohužel nebyly zmíněny. Tak se bohužel stalo i v případě čtvrtého, oproti třetímu vydání z roku 2000 mírně rozšířeného vydání kolektivního díla s názvem *Deutsche Orthographie*⁵, u jehož vzniku stál a jež vydal jeden z hlavních specialistů a teoretiků na pravopis, profesor Dieter Nerius⁶, a to právě před 10 lety. Mezi prvním a čtvrtým vydáním uběhlo celých 20 let⁷, od prvního vydání letos uběhlo 30 let. Na díle spolupracovala řada renomovaných germanistů, jako např. Renate Baudusch, Rolf Bergmann, Petra Ewald, †Klaus Heller, Dieter Herberg, Hartmut Küttel, Gottfried Meinhold, Claudine Moulin, †Jürgen Scharnhorst a Eberhard Stock. Profesor Nerius se teorií pravopisu zabývá již od své habilitace v roce 1973 na téma „Untersuchungen zu einer Reform der deutschen Orthographie“, je dosud činný a z jeho pera nedávno vyšla obsáhlá práce k historii německých pravopisných slovníků.⁸

Kdo chce porovnávat jednotlivá vydání, povšimně si, že mezi prvními dvěma není téměř rozdíl (kromě několika oprav), nejvíce se rozrostlo vydání třetí. Ten, kdo ho vlastní, bude oproti tomu aktuálnímu kromě aktualizovaných bibliografických údajů postrádat hlavně partie týkající se stavu po roce 2006, kdy byla pravopisná reforma uzákoněna.

Čím více se od roku posledního vydání vzdalujeme, tím více postrádáme — zvláště pak z hlediska neněmeckého adresáta — především rozsáhlejší diskusní pasáže ke změnám, které byly před reformou i po ní reflektovány s velkou důkladností (psaní dohromady a zvláště především, viz níže). Podněty k diskusi si ale každý čtenář tohoto rozsáhlého textu, který představuje systematicky zpracovaný pohled na problematiku pravopisu z hledisek, která ho zpřístupňují v kontextu vývoje ortografického bádání (v kap. I), určitě najít dokáže, a to i ve vztahu k novějším lingvistickým disciplínám v jejich historickém vývoji. Systematický popis (kap. II) zahrnuje podkapitoly věnující se postavení grafematické roviny v systému standardní variety, vztahy mezi grafematickou a fonologickou, dále pak grafematickou a sémantickou rovinou a stylistickými aspekty psaní. Kapitola III. poslouží jako cenný historický přehled o utváření německého pravopisu od prvopočátků až do současnosti. Doporučila bych začít právě jeho četbou, představuje vynikající východisko pro výuku grafematiky.

5 Nerius (2007). Recenzi knihy (Buchmann — Fuhrhop, 2011) najdeme na adrese <https://doi.org/10.1515/zrs.2011.019> [1. 9. 2017]. Další vydání Neriova díla viz pozn. 8.

6 K jeho hlavním dílům patří: Nerius (1975), Nerius — Scharnhorst (1980, srov. recenzi od Petra Sgalla ve *Philologica Pragensia*, 25, s. 117–119), Sommerfeldt — Starke — Nerius (1981) a Bergmann — Nerius (1998).

7 Nerius (1987, 1989; tato vydání čerpají hodně z publikací, které vydal Dieter Nerius s Jürgenem Scharnhorstem, viz pozn. 6), Nerius (2000).

8 Nerius (2015). Recenze od autorky Dr. Imke Lang-Groth, viz <https://doi.org/10.1515/zrs-2016-0016> [1. 9. 2017].

Některé kapitoly je ale třeba doplnit pohledem do diachronně zaměřené literatury, protože zvláště typické německé grafémy jsou komentovány tak, že podrobnější znalost o historických změnách v německém hláskosloví očividně předpokládají. Oddíl o specifičnosti a vývoji německého pravopisného slovníku uvítají i lexikografové, přehled snah o reformování německého pravopisu ve 20. století je stále vhodným odrazovým můstkem pro vysokoškolskou výuku a lze ho doplnit nejen autory, kteří odvedli na podobě pravopisu nejvíce práce (kromě profesora Neriuse to byl tJürgen Scharnhorst i Gerhard Augst, †Burkhard Schaefer), ale i o pravidelné zprávy Rady pro německý pravopis (viz pozn. 13). V kapitole IV., věnované procesu čtení a osvojování pravopisu, se dočteme o percepci psaného jazyka a o problémech při osvojování pravopisných pravidel. Kniha je vybavena oproti starším vydáním značně rozšířenou bibliografií a heslovým rejstříkem, na okrajích stránek najdeme jeden až dva zásadní obsahové body a dost prostoru na poznámky. Právě na bibliografii si uvědomíme, jak významnou inspirací byla vzhledem ke svému zaměření na fonologii, problematiku jazyka psaného a mluveného, ale i na otázky jazykové kultury pro prof. Neriuse a jeho spoluautory pražská škola. Zároveň se vybaví i fakt, že díla prof. Neriuse a prof. Scharnhorsta o pojetí jazykové normy a jazykové kultury byla poměrně často reflektována českými autory.⁹

Jistá vyjasnění jsou při četbě nutná u specifík terminologických, zvláště při konfrontaci s češtinou, a tak např. při překladu německého *Schreibung* (*Graphie*) se čtenář může octnout v nejistotě, protože např. Bußmannová (2002) chápe termíny *Graphemik/Graphematik*, resp. *Grafemik, Grafematik* jako synonymická označení pro zkoumání systému písma přirozených a umělých (konstruovaných) jazyků. Neuvádí jejich rozkolísané užití (i když se tomu u jiných hesel takto děje). Duden Universal (resp. online Duden zachycuje u *Schreibung* pouze význam *Schreibweise*, termíny *Graphemik* a *Graphematik* považuje za synonyma). Je škoda, že se autor v novém vydání k rozlišování mezi *Graphemik* a *Graphematik* nevyjádřil (některé současné práce tyto termíny důsledně rozlišují, např. Fuhrhop — Peters, 2016, s. 203¹⁰). Vydavatel bohužel nepředpokládal ani možné potíže čtenáře s orientací v textu, které nemusí mít jen laik; ani rejstřík, ani obsah totiž nevycházejí vstříc těm, kdo nepoužívají aktivně terminologii z oblasti fonologie a fonetiky. Tak např. často kladená otázka týkající se vzniku a uplatnění grafému β je dohledatelná pouze přes termín *fonografém* a informace si musí čtenář vyhledávat v různých kapitolách, neb jsou začleněny jak do historického přehledu, tak do dílčí problematiky jednotlivých kapitol. Vzhledem k tomu, že právě vývoj německého grafému β je historicky dost komplikovaný, nelze se spoléhat na

9 Viz příspěvky Sedláčkové, Tejnorovy, Sgallovy a dalších, mj. i od slovenských autorů (Blánár), dnes pohodlně dohledatelné v digitalizovaném archivu časopisu *Naše řeč*. Tento vztah nebyl jen důsledkem společného osudu bývalé NDR a bývalého Československa v rámci výchozího bloku, ale byl dán i upřímným zájmem o díla Mathesiova, Filipcova, Danešova, Vachkova a dalších (viz např. recenzi Antonína Tejnora *Sborník Linguistische Studien* 24, *Naše řeč*, 60, 2, 1977. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Zpracováno dle elektronické verze, srov. naserec.ujc@cas.cz [1. 9. 2017]).

10 Tito autoři rozlišují důsledně včetně adjektiv *graphetisch, graphemisch, graphematisch* (analogicky k *phonetisch, phonisch, phonematisch*); cit. dle <http://bit.ly/2wwvW6J>, [3. 9. 2017].

souvislý výklad. Z toho důvodu bychom dnes proto uvítali takový věcný rejstřík, do něhož byly pojaty jako samostatné položky ony grafémy, jichž se vývoj dotkl nejvíce.

Čtenář, který si je vědom skutečnosti, že se pravopisná rovina promítá do lexikálního, slovtvorného a gramatického popisu jazyka, bude i po letech se zájmem pročitat např. výklad o neuskutečnitelnosti čistého statického popisu v případě psaní dohromady a zvláště (*Getrennt- und Zusammenschreibung*) a znovu reflektovat současný úzus, jenž hlavně pro ty, kdo pravopisných změn pamatují již více, přiměje k častému hledání v pravidlech. Autor 11. kapitoly, Hartmut Küttel, vychází z obecného rámce sociogeneze a ontogeneze a vysvětluje i z historického hlediska přístupy k popisu jevu, který je od roku 1915 součástí dudenovských pravopisných pravidel („dieses Orthogramm zählt zu den Kummerkapiteln der Rechtschreibung“, srov. Nerius, resp. Küttel, 2007, s. 445); názorně dokládá dynamiku vývoje německého pravopisu na případech, s nimiž se bude rodilý Němec i cizinec potýkat zřejmě navždy. Čím více totiž vzrůstá potřeba po normování pravopisu (od první kodifikace jednotné normy z roku 1901), tím těžší je spoutat pravidly jazykový vývoj. Je to patrné především v oblasti již tak syntakticky komplikovaných sloves, zvláště pak při totožných výchozích komponentách (*stehen/bleiben, bekannt/machen, blank/putzen, abwärts/gehen; d/Deutsch/sprechend, zu/viel; irgend jemand/ irgend etwas* ale *irgendwo*). Od posledních reformy jsme si zvykli v mnohých případech na dvojí pravopis: Tak např. vedle dvojí možnosti u *stehen bleiben/stehenbleiben* v případě konkrétního i přeneseného významu (zastavit se v chůzi/ zastavit se v chodu, např. o hodinách), se povolením dvojí formy v jiných případech stírá i větší sémantický rozdíl tam, kde byl před reformou chápán jako samozřejmý dle zásady „co splyne v mysli, splyne i na papíře“¹¹, srov. např. *sitzenbleiben* = propadnout ve škole, též „zůstat sedět“ a *sitzen bleiben* = zůstat sedět). Nyní se argumentuje bezproblémovou dezambiguací pomocí kontextu. U některých případů (hlavně u spojení adverbii a participii), jako např. *richtigstellen* (= zkorigovat) a *richtig stellen* (něco správně nastavit) představuje pomůcku fakt, že jde o kolokačně vázané užití (*die Uhrzeiger richtigstellen* nebo *richtig stellen*¹², vedle jedině možného *eine Behauptung richtigstellen*). U nerodilého mluvčího hraje velkou roli i to, že mnohdy nemá zažitý přízvuk (*freisprechen* = osvobodit, *frei sprechen* = mluvit spatra), nehledě na to, že taková regulace je velmi náročná na lexikografické zpracování (tak např. v online Duden nenajdeme k opozičnímu členu pod *richtigstellen* nic, pod *stellen* také nic, důkladné poučení je pouze pod *richtig*).

Z pozice zahraničního němčináře má dílo velkou cenu i proto, že zde nalezneme zakomponovaný didaktický aspekt pravopisných variant: V případě pokročilejších školáků se doporučuje využít jejich intuice v rodném jazyce a budovat pravidla na jasných příkladech, které postihnou jádro problému, okrajové případy pak tematizovat zvláště. Tento princip lze uplatnit i z hlediska cizojazyčné výuky. Pražská metafora o periferii a centru se uplatňuje i v momentě, kdy se doporučuje např. tvoření didakticky vhodných opozičních párů, kde se dostávají do protikladu různé významy a syntaktické funkce (*angsterfüllt, ale vor Angst erfüllt*). Cílem je, aby na základě na-

11 Doslovné znění oblíbené neformální formulace profesorky Aleny Šimečkové.

12 Srov. Duden Rechtschreibung, Bd. 1, Dudenverlag 2006, další příklad viz též https://www.duden.de/rechtschreibung/richtig_fehlerfrei_passend_wahr [28. 10. 2017].

učených příkladů byl žák schopen reflektovat pravopis v souvislosti s gramatickým věděním.

Sjednotit německý pravopis na vědeckém základě předpokládá široké znalosti z vývoje jazyka na všech rovinách jeho popisu. Při sledování proměnlivosti pravopisných pravidel můžeme využívat informačního komfortu. Onu drobnou poslední změnu z června roku 2017,¹³ která se netýká pouze oficiálního schválení nového grafému, velkého *ß*, ale i nově povoleného psaní velkých písmen v případě některých uzualizovaných spojení se strukturou adjektivum + substantivum: Vychází se z již zažitého úzu, srov. „die Goldene Hochzeit“ a (alles Gute im) „Neuen Jahr“.

Při listování Neriovým dílem, které zůstává pevným základem fondu germanistických knihoven, si uvědomujeme, co nám v naší zemi oproti našim sousedům chybí: Nejen díla takového typu, ale i angažovanost ve společenské diskusi, kterou jsme my starší mohli před poslední pravopisnou reformou zažít.

LITERATURA

- BERGMANN, R. — GÖTZ, U. (eds.). (2007): *Heino Lambeck. Däüdsche Orthographia (1633) — Christoph Achatius Hager. Teütsche Orthographia (1639)*. Reihe DOCUMENTA ORTHOGRAPHICA. Quellen zur Geschichte der deutschen Orthographie vom 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart. Abt. A: 16. bis 18. Jh., Bd., Hildesheim, Zürich, New York: Georg Olms.
- BERGMANN, R. — NERIUS, D. (1998): *Die Entwicklung der Großschreibung im Deutschen von 1500 bis 1700*. 2 sv. Heidelberg: Winter
- BUCHMANN, F. — FUHRHOP, N. (2011): Dieter Neriüs. 2007. *Deutsche Orthographie*. 4., neu bearbeitete Auflage. Hildesheim, Zürich, New York: Georg Olms. *Zeitschrift für Rezensionen zur germanistischen Sprachwissenschaft*, 3, č. 1, 2011, <https://doi.org/10.1515/zrs.2011.019> [1. 9. 2017].
- BUSSMANN, H. (ed.) (2002): *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag.
- FUHRHOP, N. — PETERS, J. (2016): *Einführung in die Phonologie und Graphematik*, cit. dle <http://bit.ly/2wvW6J>, [3. 9. 2017].
- MOULIN, C. (ed.). (2008): *Christian Gueintz. Die Deutsche Rechtschreibung (1645)* DOCUMENTA ORTHOGRAPHICA. Quellen zur Geschichte der deutschen Orthographie vom 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart. Abt. A: 16. bis 18. Jh., Bd. 3. Hildesheim, Zürich, New York: Georg Olms.
- NERIUS, D. (1975): *Untersuchungen zu einer Reform der deutschen Orthographie*. Berlin: Akademie-Verlag.
- NERIUS, D. (ed.) (1987, 21989): *Deutsche Orthographie*. Leipzig: Bibliographisches Institut Leipzig.
- NERIUS, D. (ed.) (2000): *Duden. Deutsche Orthographie*. Mannheim: Bibliographisches Institut und Brockhaus.
- NERIUS, D. (ed.) (2007): *Deutsche Orthographie*. 4., neu bearbeitete Auflage. Hildesheim, Zürich, New York: Georg Olms.

13 Viz http://www.rechtschreibrat.com/DOX/rfdr_PM_2017-06-29_Aktualisierung_Regelwerk.pdf [12. 9. 2017]. Jde o výsledek konsensu Rady pro německý pravopis, která na základě zprávy z a roky 2011–2016 uplatňuje návrhy změn z tohoto období, viz <http://www.rechtschreibrat.com/regeln-und-woerterverzeichnis/> [12. 9. 2017]. Jak je vidno z této domácí stránky, jde již o několikátou změnu od srpna 2006, kdy vstoupila v platnost poslední reforma. Změny se týkají pravidel, ale i hesláře. Oba soubory jsou ke stažení na uvedené adrese.

- NERIUS, D. (2015): *Das deutsche Rechtschreibwörterbuch. Entwicklung, Struktur und Funktion*. Hildesheim, Zürich, New York: Georg Olms.
- NERIUS, D. — SCHARNHORST, J. (1980): *Theoretische Probleme der deutschen Orthographie*. Berlin: Akademie-Verlag, Berlin (= Sprache und Gesellschaft. 16).
- SOMMERFELDT, K. E. — STARKE, G. — NERIUS, D. (1981): *Einführung in die Grammatik und Orthographie der deutschen Gegenwartssprache*. Leipzig: Bibliographisches Institut.
- ŠIMEČKOVÁ, A. (1997): Závěrem (?) k „reformě“ německého pravopisu. *Časopis pro moderní filologii*, 79, 1, s. 20–24.

Marie Vachková | Ústav germánských studií, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy | nám. J. Palacha 2, 116 38 Praha 1
ORCID ID: 0000-0003-1264-1561
marie.vachkova@ff.cuni.cz